

The Potential of Nahj ul-Balagha for Resolving Interpretive Disagreements in the Field of Tawhid

(Research Article)

Ali Abdollahzadeh^{1*} , Hossein Barati²

Submission Date: 22 August 2025

Revision Date: 3 November 2025

Acceptance Date: 21 December 2025

(Page 135-159)

Abstract

Nahj ul-Balagha is one of the most important sources for understanding the Holy Quran. However, a significant portion of the existing research on the relationship between Nahj ul-Balagha and the Quran has primarily focused on the reflection of verses (such as citation, allusion, inclusion, and the like) and has paid less attention to the arbitrating capacity of this text in resolving exegetical disputes. The main issue addressed in the present article concerns how the words of Imam Ali (AS) can serve as a criterion and arbiter in cases of multiplicity or contradiction in interpretive readings, especially in monotheistic verses. The present study, employing an analytical-descriptive method and focusing on the realm of monotheism (Tawhid), first demonstrates the close connection between Nahj ul-Balagha and the Quran and the reflection of Alawi discourse in some of the exegeses of both Shia and Sunni schools. It then, by extracting arbitration strategies from Nahj ul-Balagha, examines the interpretive challenges of monotheistic topics. Accordingly, in subjects such as the meaning of "Samad", the vision of God (Ru'yat), divine wrath (Ghadab), "Wajh" and "Yad", "Istiwa' 'ala al-'Arsh", and divine speech (Kalam), the transcendental criteria of Nahj ul-Balagha clarify the acceptable limits of meaning, setting aside interpretations that lead to anthropomorphism (Tashbih) and corporealism (Tajsim), and reinforcing readings that are more compatible with transcendental monotheism. In

1. Assistant Professor, Department of Qur'anic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

2. Assistant Professor, Department of Qur'anic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

*: Corresponding Author:

Email: abdollahzadeh@um.ac.ir

How to cite this article: Abdollahzadeh, A., & Barati, H. (2025). The Potential of Nahj ul-Balagha for Resolving Interpretive Disagreements in the Field of Tawhid. *Quarterly Journal of Nahj ul-Balagha Research*, 13(51), 135-159. <https://doi.org/10.22084/nahj.2026.32343.3276>

addition to this strategy, explaining the relationship between essence and attributes and opposing determinism (Jabr) in Nahj ul-Balagha leads to arbitration in exegetical disputes concerning divine attributes and predestination (Qada' wa Qadar). The conclusion is that, in addition to its intertextual function, Nahj ul-Balagha possesses a methodical capacity for organizing interpretive disputes in monotheistic verses and playing an arbitrating role in preferring or restricting meaning.

Keywords: Interpretation of Quran, Nahj ul-Balagha, Exegetical Disputes, Monotheism (Tawhid), Corporealism (Tajsim).

Extended Abstract

1. Introduction

It is of paramount importance to pay attention to non-linguistic categories in studies in the field of linguistics, including pragmatics. Attending to the context and the human element along with interpersonal relationships in the analysis of texts leads to the achievement of hidden and unspoken meanings that, although apparently not mentioned in discourse, are integral parts of it. These unspoken and implicit meanings, known as "conversational implicature" are created due to a violation of Grace's Cooperative Principle. Employing a descriptive-analytic method and a pragmatic reading, the present study attempted to explore conversational implicature and implicit meanings in the two areas of ethical concepts of Nahj ul-Balagha in order to understand and interpret them more accurately. For this purpose, 71 sentences on the subject of lapsus linguae, benefaction and goodness were selected and analysed. The results of the study revealed that Imam, with a deep insight and based on the situation and circumstances, has used more words and expressions that are a subset of scalar implicature and generalized implicature. The multiplicity of scalar implicature in the studied phrases indicates the precise determination of the status and position of affairs, and the existence of generalized implicature in wise sentences indicates the importance of the content of the discourse. It was concluded that, among the characteristics of implicature, not eliminating the implicature is a reason to prove Imam's claim Imam and shows the stability of his belief and trust throughout Nahj ul-Balagha, and the apparent change of expressions is to balance discourse with varying situations.

2. Theoretical framework

The most important necessities of verbal communication, according to George Yule, are “generalized conversational implicature”, “scalar implicature”, and “particularized conversational implicature”, against which are agreement implicature or “conventional implicature”. In generalized conversational implicature, realization of necessary inferences does not require any background or special knowledge of the utterance. In scalar implicature, the utterance is usually assessed based on a value scale. Here, the person producing the utterance chooses a word that contains the maximum and the most accurate information based on the context. Conversations often take place in very specific contexts in which situational inferences are assumed. Such inferences are necessary to understand the conveyed meanings originating from particularized conversational implicature. Contrary to generalized implicature, conventional implicature is not based on the Cooperative Principle. Conventional implicature does not necessarily occur in the conversation and its interpretation does not need a specific context.

3. Method

The present research tries to study the noble text of Nahj ul-Balagha with a descriptive-analytical method to show how a pragmatic reading based on the implications and guarantees of communication leads to the discovery of the implicit and indirect meanings of this precious book. The required data and information were extracted from the moral phrases of Nahj ul-Balagha in the two subjects of the lapsus linguae and benefaction and goodness based on the book "Al-Ma'jum al-Mawdu'i lunjah al-Balaghah" written by Owais Karim Mohammad so that the pragmatic understanding of the book leads to recognition of the hidden particularized implicature, the purpose of which is to gain a deeper apprehension and interpretation.

4. Conclusion

By examining the types of implications in 71 examples of ethical expressions about the lapsus linguae and benefaction, it is concluded that the generalized conversational implicature and scalar implicature occur more frequently than other types of implicature. The reason for this is the large number of readers who, after accepting the religion, did not have enough information about its minor matters and sought its real limits and status. Therefore, Imam as a leader has used scalar words to explain things accurately in order to convey the truth of the matter to the readers by assessing them and determining their position. As it can be seen in the

research examples, most of the implications are in the wisdoms of this noble book, so the existence of a conversational implicature in the words of wisdom, which is a sensible speech, far from obscure, prudent, and convincing, implies prudence and persuasion. This shows the deep thinking of Imam. On the other hand, in most cases, not eliminating conversational implicature is a reason for the truth of his words, and this is effective in gaining more trust among the readers. Finally, it is generally concluded that there is always a demand for knowledge for the readers of Nahj ul-Balagha, which is why this noble book, with its implicit meanings and conversational implicature, has always been able to provide, in the most artistic way, the solution to its readers any time any place.

References [in Persian]

- Alborzi, P. (2007). *Fundamentals of text linguistics*. Tehran: Amirkabir Publications.
- Joel, George. (2019). *Application of language*. Translated by Mohammad Amouzadeh Mahdirji and Manouchehr Tavangar, Tehran: Samat.

References [in Arabic]

- Esmaeelm, salah (2005). *Theory of meaning in the philosophy of Bull Jaras*. Cairo: Al-Masriya Al-Saudiya for printing, publishing and distribution.
- Anmar, Ebrahim Ahmad. (2016). In the sense of the theory of eclecticism. *Al-Diyala Magazine*. No. 71, 98-122.
- Bahi, Hassan. (2004). *Al-Hawar and the Manifestation of Critical Thought*. East Africa, West.
- Balali, Amina. (2006). the common logic with Abdul Rahman and his applications. *Journal of Language and Literature*, Complete Text Science, Al-Jazeera Society, Number 17.
- Edris, sarhan. (2000). *Methods of guaranteeing evidence and interpretation in the Arabic language and the tools of reasoning*, Doctoral dissertation, Sidi Muhammad bin Abdullah Zahr Al-Mehraz University, Fas.
- Salah, Ismail. (2005). *Philosophy of language and logic Studies in the philosophy of Quine*. Cairo: Dar al-Ma'arif.
- Al-Ayashi, Adwari. (2000). *The use of al-Hawari in the process of al-Salsani*. From the one with the characteristics of the type to the appearance to the setting of the rules of discipline for them: Algeria.
- Kad, Lily. (2012). *The common denominator in the theory of the Arab League; the appearance of the addressee of the addressee is exaggerated*. Doctoral dissertation of Al-Hajj University of Lakhdar - Batna.
- Kowsar, Hamo. (2017). *Al-Hawari's request during the speeches of our Prophet Ibrahim (peace be upon him)*. Master Thesis, Ghasedi University of Marbah - Varqala, Algeria.

- Mushlar, Jack. Rubol, An. (2003). *Transformation today is a new science in evolution*. Beirut: Dar Al-Tali'a for printing and translation

References [in English]

- Grice, H. P. (1975). *Logic and Conversation*. In P. Cole and J. L. Morgan (eds.), *Syntax and Semantics*, vol. 3: *Speech Acts*. New York: Academic Press.
- -----, (1989). *Studies in the way of words*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lavinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge University Press. P1.
- Leech, G & Thomas, J. (1990). *Language*. Meaning and context: Pragmatics.
- Lyons, J. (1996). *Linguistic semantics*. An introduction Cambridge University Press.
- Thomas, J. (1996). *Meaning in Interaction*. An Introduction to Pragmatics Longman London and New York.

(مقاله پژوهشی)

ظرفیت نهج البلاغه در رفع اختلافات تفسیری در حوزه توحید

علی عبدالله زاده^{۱*}، حسین براتی^۲

دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۵/۳۱ بازنگری مقاله: ۱۴۰۴/۰۸/۱۲
پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۹/۳۰
(از ص ۱۴۱ تا ۱۵۹)

چکیده

نهج البلاغه از مهم‌ترین منابع برای فهم قرآن کریم است؛ با این حال، بخش قابل توجهی از پژوهش‌های موجود درباره نسبت نهج البلاغه و قرآن، بیشتر بر بازتاب آیات (اقتباس، تلمیح، تضمین و مانند آن) تمرکز داشته و کمتر به ظرفیت داورانه این متن در حل اختلافات تفسیری پرداخته شده است. مسئله اصلی این مقاله آن است که چگونه کلام امام علی(ع) می‌تواند در موارد تکرر یا تعارض قرائت‌های تفسیری، به‌ویژه در آیات توحیدی، نقش معیار و حکم را ایفا کند. پژوهش حاضر با روش تحلیلی-توصیفی و با تمرکز بر حوزه توحید، نخست پیوند وثیق نهج البلاغه و قرآن و نیز بازتاب کلام علوی در برخی از تفاسیر فریقین را نشان می‌دهد؛ سپس با استخراج راهبردهای دآوری از نهج البلاغه، چالش‌های تفسیری موضوعاتی توحیدی را بررسی می‌کند. بر این اساس، در موضوعاتی چون معنای صمد، رؤیت خداوند، غضب الهی، وجه و ید، استواء بر عرش و کلام الهی، معیارهای تنزیهی نهج البلاغه حدود معنای پذیرفتنی را روشن ساخته و قرائت‌های منتهی به تشبیه و تجسیم را کنار می‌زند و خوانش‌های سازگارتر با توحید تنزیهی را تقویت می‌کند. علاوه بر این راهبرد، تبیین نسبت ذات و صفات و مقابله با جبرگرایی در نهج البلاغه به دآوری اختلافات تفسیری در حوزه صفات الهی و قضا و قدر می‌انجامد. نتیجه آن که نهج البلاغه افزون بر کارکرد بینامتنی، دارای ظرفیتی روشمند برای سامان‌دهی اختلافات تفسیری در آیات توحیدی و ایفای نقش داورانه در ترجیح یا تحدید معناست.

کلید واژه‌ها: تفسیر قرآن، نهج البلاغه، اختلافات تفسیری، توحید، تجسیم.

۱. استادیار، گروه علوم قرآن وحدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران
۲. استادیار، گروه علوم قرآن وحدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

۱. مقدمه

قرآن کریم و اهل بیت (ع) بر اساس حدیث ثقلین از یکدیگر جدا نیستند؛ این گزاره از حدیث ثقلین (کلینی، ۱۳۸۸: ۲۹۴/۱) و احادیثی که بر معیت آن دو تصریح می‌کنند نیز قابل استفاده است (حاکم نیشابوری، بی‌تا: ۱۳۴/۳؛ طبرانی، ۱۴۱۵: ۱۳۵/۵؛ کلینی، ۱۳۸۸: ۱۹۱/۱). بر این اساس، اهل بیت (ع)، شریک قرآن در هدایت انسان‌ها به شمار می‌روند (مکی عاملی، ۱۴۱۰: ۱۴۳) و خداوند به واسطه وجود ایشان کتابش را روشن می‌سازد (مکی عاملی، ۱۴۱۰: ۴۶). در همین راستا، چنان که گفته‌اند: «امیرالمؤمنین علی (ع) سزاوارترین فرد برای معرفی قرآن و تبیین اهداف آن است؛ زیرا ایشان به یک معنا همان قرآن ناطق است و قرآن ناطق است که به حقیقت قرآن صامت کاملاً آشناست» (جوادی آملی، ۱۳۸۴: ۵). بنابراین اتحادی که میان اهل بیت (ع) به ویژه امام علی (ع) و قرآن وجود دارد، دلیل روشنی بر آن است که گفتار و رفتار ایشان می‌تواند در تفسیر قرآن مورد استشهاد قرار گیرد.

۱-۱. بیان مسئله

پیوند امام علی (ع) با قرآن، پیوندی عمیق و حقیقی است و قرآن را بدون امام (ع) نمی‌توان تصور کرد؛ چنان که پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «عَلَيْهِ مَعَ الْقُرْآنِ وَالْقُرْآنُ مَعَ عَلِيٍّ لَنْ يَفْرَقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْحَوْضَ»^۱ (حاکم نیشابوری، بی‌تا: ۱۳۴/۳). از همین رو، با مطالعه نهج البلاغه می‌توان بیش از پیش به این پیوند آگاهی یافت و نسبت کلام علوی را با هدایت قرآنی فهمید.

نهج البلاغه، مجموعه‌ای از سخنان شخصیتی است که از آغازین روزهای وحی الهی همنشین قرآن گردید و هیچ‌گاه از آن جدا نشد. امام علی (ع) می‌فرماید: «وَإِنَّ الْكِتَابَ لَمَعَى مَا فَارَقْتَهُ مُذْ صَحِبْتَهُ» (خطبه/۱۲۲)^۲. این کتاب از مهم‌ترین متون دینی و روایی در اسلام است و آفریننده سخنان این کتاب، فراوان از قرآن کریم بهره برده است. پیوند نهج البلاغه با قرآن چنان عمیق است که در سراسر خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار، آیات متعددی به صورت‌های گوناگون حضور دارد و در بسیاری از موارد، مفاهیم و ساختارهای قرآنی در کلام امام (ع) بازتاب یافته است.

با این همه، بخش قابل توجهی از پژوهش‌های انجام‌شده در نسبت نهج البلاغه و قرآن - به‌ویژه در دوره معاصر، عمدتاً بر بازتاب آیات در نهج البلاغه متمرکز بوده است؛ مانند بررسی‌های بینامتنی، اقتباس، تضمین، تلمیح، یا تفسیرهای پراکنده و موردی (در این باره نک: شریعتی نیاسر و معارف، ۱۳۹۵: ۱-۲۴؛ عباس‌زاده، ۱۳۸۹: ۳۸-۵۵؛ قهرمان‌ایزدی و پهلوان، ۱۳۹۳: ۸۷-۱۰۸). در اهمیت این دست پژوهش‌ها تردیدی نیست، اما مسئله اینجاست که اگر پژوهش در همین سطح متوقف بماند، نهج البلاغه بیشتر به‌مثابه متنی متأثر از قرآن یا منبعی در کنار سایر منابع تفسیری دیده می‌شود؛ درحالی‌که ظرفیت مهم‌تری نیز در این متن نهفته است که عبارت از کارکرد حل‌اختلافی و داورانه نهج البلاغه در تفسیر قرآن است.

۱. علی با قرآن و قرآن با علی است. این دو از هم جدا نمی‌شوند، تا کنار حوض نزد من آیند.

۲. چه، قرآن با من است، از آن هنگام که یار آن گشتم، از آن جدا نبودم.

مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که نهج البلاغه دقیقاً چگونه می‌تواند در مقام داوری، اختلاف قرائت‌های تفسیری در آیات توحیدی را کاهش داده یا سامان دهد؟ مقصود از داوری نهج البلاغه در این مقاله آن است که در مواجهه با قرائت‌های تفسیری متعارض، کلام امام(ع) بتواند حدّ معنایی قابل قبول را مشخص کند، قرائت‌های ناسازگار با توحید تنزیه‌ی و مبانی کلامی متقن را کنار بزند و در نهایت خوانش سازگارتر را تقویت یا بر دیگر قرائت‌ها ترجیح دهد. به تعبیر دیگر، هدف پژوهش، عبور از سطح ثبت حضور آیه در نهج البلاغه و ورود به سطح نشان دادن نقش نهج البلاغه به عنوان معیار ترجیح، رفع تعارض یا تحدید معنا در اختلافات تفسیری است.

اهمیت این مسئله آن‌گاه روشن‌تر می‌شود که توجه کنیم حوزه توحید، به سبب دقت و حساسیت مفهومی، همواره عرصه شکل‌گیری اختلافات تفسیری بوده است؛ به‌ویژه در آیات موهّم تجسیم که برداشت‌های متفاوتی درباره آن‌ها پدید آمده و گاه زمینه داوری‌های کلامی متعارض را فراهم کرده است. از سوی دیگر، نهج البلاغه به دلیل جایگاه ممتاز امام علی(ع) در دانش قرآنی و نیز توجه و استناد گسترده عالمان و مفسران شیعه و اهل سنت به کلام آن حضرت، واجد ظرفیتی است که می‌تواند در سطحی تقریب‌گرایانه در مطالعات تفسیری ایفای نقش کند؛ البته معنای این سخن، ادعای اجماع کامل نیست؛ اما معتقدیم این کتاب می‌تواند در بسیاری از موارد، معیار قابل اتکایی برای نزدیک‌سازی فهم‌ها و رفع چالش‌های تفسیری فراهم آورد.

بر این اساس، تحقیق حاضر بر آن است که با تمرکز بر آموزه محوری توحید، اختلافات تفسیری در ارتباط با آیات توحیدی را گزارش کرده و سپس با اتکاء به عبارات امیر مؤمنان(ع) در نهج البلاغه، امکان داوری، ترجیح یا تحدید معنایی در مسائلی مانند معنای صمد، رؤیت خداوند، غضب الهی، وجه و ید، استواء بر عرش و کلام الهی و ... را بررسی و تحلیل نماید.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در خصوص ارتباط میان نهج البلاغه و قرآن، پژوهش‌هایی صورت گرفته است که از آن جمله می‌توان به مقالاتی همچون «اصول و روش‌های تفسیر قرآن در نهج البلاغه»، «اقتباس قرآنی در نهج البلاغه» (شریعتی نیاسر و معارف، ۱۳۹۵: ۱-۲۴؛ عباس‌زاده، ۱۳۸۹: ۳۸-۵۵) اشاره نمود. محور مشترک این پژوهش‌ها غالباً بازتاب آیات قرآن در نهج البلاغه و شیوه‌های حضور متن قرآنی در کلام امیر مؤمنان(ع) (مانند اقتباس، تضمین، تلمیح و برخی تبیین‌های تفسیری) است. ، اما در مقام عمل، این ظرفیت به‌درستی تبیین نشده است؛ به‌ویژه در جایی که اختلافات تفسیری شکل می‌گیرد و نیاز به یک معیار برای ترجیح یا تحدید معنا احساس می‌شود.

با این وجود، آن‌چه این مقاله به آن می‌پردازد فراتر از گزارش این بازتاب‌ها و معطوف به اثبات ظرفیت نهج البلاغه در رفع اختلافات تفسیری است؛ به این معنا که نهج البلاغه در موارد تعدد یا تعارض قرائت‌های تفسیری، به‌ویژه در آیات توحیدی، می‌تواند در مقام داور و معیار ترجیح عمل کند و حدّ معنایی قابل قبول را روشن سازد. بر این اساس، با توجه به آن‌چه ذکر شد، به نظر می‌رسد موضوع و یافته‌های

این تحقیق با صورت‌بندی: «نهج‌البلاغه به‌مثابه حکم تفسیری» در تحقیقات پیشین کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

با توجه به آنچه گفته شد، ضرورت پژوهش در این موضوع از چند جهت قابل تبیین است:

۱. با وجود پژوهش‌های متعدد درباره نهج البلاغه، ظرفیت حل‌اختلافی این کتاب، بویژه در حوزه توحید که همواره عرصه مناقشات کلامی و تفسیری بوده، مغفول مانده است. از این‌رو، پرداختن به این ظرفیت می‌تواند افق جدیدی در مطالعات قرآنی و نهج‌البلاغه‌پژوهی بگشاید.

۲. مسئله توحید به‌عنوان محوری‌ترین اصل دینی، همواره محل اختلاف جدی میان مفسران و متکلمان بوده است. آیات موهم تجسیم و تشبیه در قرآن، از مهم‌ترین چالش‌های تفسیری به شمار می‌روند و وجود یک معیار و حکم برای سامان‌دهی این اختلافات، امری ضروری است. نهج‌البلاغه به‌دلیل جایگاه ممتاز امیر مؤمنان (ع) در فهم قرآن و نیز به‌دلیل گستردگی و عمق مباحث توحیدی در آن، می‌تواند این نقش را ایفا کند.

۳. نهج‌البلاغه در سنت تفسیری فریقین (شیعه و اهل سنت) از جایگاه والایی برخوردار است و مفسران بزرگ همواره به کلام امیر مؤمنان (ع) استناد کرده‌اند. این امر نشان می‌دهد که این کتاب می‌تواند به‌عنوان معیاری مشترک و تقریب‌گرایانه در گفت‌وگوهای تفسیری میان مذاهب مختلف اسلامی ایفای نقش کند و به کاهش اختلافات و نزدیک‌سازی دیدگاه‌ها کمک نماید.

۴. رویکرد روشمند به نهج‌البلاغه و استخراج راهبردهای داوری از آن، می‌تواند الگویی برای سایر پژوهش‌های تفسیری و کلامی فراهم آورد و نشان دهد که این کتاب صرفاً یک منبع روایی نیست، بلکه دارای نظام فکری و روشی منسجم برای مواجهه با چالش‌های تفسیری است.

بنابراین، پژوهش حاضر از جهات متعدد دارای ضرورت و اهمیت است و می‌تواند گامی مؤثر در جهت بهره‌گیری از ظرفیت‌های نهج‌البلاغه در مطالعات تفسیری و تقریب میان مذاهب اسلامی باشد.

۲. بحث

۳-۲. نهج‌البلاغه و تفسیر قرآن کریم

نهج‌البلاغه یکی از مهم‌ترین عرصه‌های بازتاب قرآن کریم در میراث کلامی امام علی (ع) به‌شمار می‌رود. یکی از برجسته‌ترین گونه‌های این بازتاب، تفسیر مستقیم و غیرمستقیم آیات قرآن در کلام آن حضرت است. امام علی (ع) در موارد متعددی، با استناد به آیات قرآن یا با بهره‌گیری از مفاهیم و ساختارهای قرآنی، به تبیین، تعمیق و گشودن افق‌های معنایی آیات پرداخته است. اهمیت این جایگاه تفسیری چنان است که ابن‌ابی‌الحدید، تصریح می‌کند: «علم تفسیر قرآن از او سرچشمه گرفته و از کوهسار دانش او سرازیر شده است و هر که به کتاب‌های تفسیر بنگرد، درستی این سخن را درمی‌یابد» (ابن‌ابی‌الحدید،

۱۴۰۴: ۱۹/۱). این داوری نشان می‌دهد که امام علی(ع) در سنت تفسیری اسلامی جایگاهی بنیادین و مرجع دارد.

نمونه‌های روشنی از تفسیر آیات قرآن در نهج البلاغه دیده می‌شود؛ از جمله کلام مشهور آن حضرت پس از تلاوت آیات نخست سوره تکاثر که در آن با بیانی تکان‌دهنده، حقیقت این آیات و غفلت انسان از سرانجام خویش را می‌گشاید (خطبه/۲۲۱). در ضمن این خطبه نیز گفتار ابن‌ابی‌الحدید به‌خوبی جایگاه تفسیری این کلام امام(ع) را برجسته می‌سازد (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۱۵۳/۱۱).

گرچه برخی، نهج البلاغه را مفسر تام و به‌نوعی در شمار نخستین تبیین‌های روشمند معارف قرآنی دانسته‌اند (واحدی، ۱۴۱۷: ۵۹). بازتاب آیات قرآن در نهج البلاغه همواره به‌صورت آشکار نیست؛ بلکه در بسیاری از موارد، پیوند میان آیه و کلام امام(ع) در لایه‌های عمیق‌تری نهفته است که تنها با تأملی روشمند، قابل کشف است.

بر این اساس، مقاله حاضر می‌کوشد فراتر از تلقی رایج از نهج البلاغه به‌عنوان یکی از منابع تفسیری در کنار سایر تفاسیر، آن را به‌مثابه مرجع تفسیری حلّ اختلاف در موارد تعارض یا تکرار دیدگاه‌های مفسران بررسی کند.

از این منظر، نهج البلاغه ظرفیتی فرامذهبی دارد و می‌تواند به‌عنوان معیاری مشترک در فهم قرآن، مورد توجه مفسران شیعه و اهل سنت قرار گیرد. بررسی کاربرد و استناد به کلام امام(ع) در تفاسیر فریقین، گواه روشنی بر این مدعاست و نشان می‌دهد که این متن، واجد قابلیت وحدت‌آفرین در مطالعات قرآنی است. شایان ذکر است تفاسیر کلاسیک قرآن کریم نیز از بیانات امام علی(ع) به‌عنوان تبیین آیات قرآن کریم بهره برده‌اند. کلام امام(ع)، خواه پیش از تدوین نهج البلاغه و خواه پس از گردآوری آن به دست سید رضی، در توضیح و تفسیر آیات قرآن مورد استناد قرار گرفته است. برای نمونه‌ای پیش از تدوین، می‌توان به تفسیر آیه «إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي عَذَابٍ جَهَنَّمَ خَالِدُونَ لَا يُفْتَرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ»^۱ (الزخرف/ ۷۴-۷۵) اشاره کرد که علی بن ابراهیم قمی از بیان امام(ع) چنین بهره می‌برد: «وَأَمَّا أَهْلُ الْمُعْصِيَةِ فَخُلِدُوا فِي النَّارِ، وَأُوتِقَ مِنْهُمْ الْأَقْدَامُ، وَغُلَّتْ مِنْهُمْ الْأَيْدِي إِلَى الْأَعْنَاقِ، وَأَلْبَسَتْ أَجْسَادَهُمْ سَرَائِلَ الْقَطْرَانِ، وَقُطِعَتْ لَهُمْ مَقَطَعَاتُ مِنَ النَّارِ. هُمْ فِي عَذَابٍ قَدْ اشْتَدَّ حَرُّهُ، وَنَارٍ قَدْ أُطِيقَ عَلَى أَهْلِهَا، فَلَا يُفْتَحُ عَنْهُمْ أَبَدًا، وَلَا يَدْخُلُ عَلَيْهِمْ رِيحٌ أَبَدًا، وَلَا يَنْقُضِي مِنْهُمْ الْعَمُّ أَبَدًا، وَالْعَذَابُ أَبَدًا شَدِيدٌ، وَالْعِقَابُ أَبَدًا جَدِيدٌ، لَا الدَّارُ زَائِلَةٌ فَتَقْنَى، وَلَا آجَالُ الْقَوْمِ تُقْضَى»^۲ (قمی، ۱۴۰۴: ۲۸۹/۲). اصل کلام امام(ع) با توجه به نقل شریف رضی در خطبه ۱۰۹ این‌گونه است: «وَأَمَّا أَهْلُ الْمُعْصِيَةِ فَأَنْزَلَهُمْ شَرَّ دَارٍ وَ غَلَّتْ الْأَيْدِي إِلَى الْأَعْنَاقِ وَ قَرَنَ النَّوَاصِي بِالْأَقْدَامِ وَ أَلْبَسَهُمْ سَرَائِلَ الْقَطْرَانِ وَ مَقَطَعَاتِ النَّيرانِ فِي عَذَابٍ قَدْ اشْتَدَّ حَرُّهُ وَ بَابٌ قَدْ أُطِيقَ عَلَى أَهْلِهِ فِي نَارٍ لَهَا كَلْبٌ وَ لَجَبٌ وَ لَهَبٌ

۱. بی تردید گناهکاران در عذاب دوزخ جاودانه اند. عذاب را از آنان سبک نگرداند و آنان در آنجا ناامیدند.

۲. و اما اهل معصیت، پس در آتش جاودانه‌اند. قدم‌هایشان بسته شده و دست‌هایشان تا گردن غل‌زده شده است. بدن‌هایشان با پیراهن‌هایی از قیر داغ پوشانده شده و برایشان تکه‌هایی از آتش بریده شده است. آنها در عذابی هستند که گرمای آن سخت شده، و آتشی که بر اهلش بسته شده و ابدًا از آن خلاصی نخواهند داشت. هیچ بادی ابدًا بر آنان وارد نگردد و اندوه آنان ابدًا پایان نپذیرد. عذاب به صورت ابدی بر ایشان سخت و عقاب به صورت ابدی بر ایشان تازه است. نه آن سرا از میان رفتنی است تا فانی شود، و نه مدت‌های زندگی آن قوم به پایان می‌رسد.

سَاطِعٌ وَ قَصِيفٌ هَائِلٌ لَا يَطْعَنُ مُقِيمُهَا وَ لَا يُفَادِي أَسِيرُهَا وَ لَا تُفْصَمُ كُبُولُهَا لَا مُدَّةٌ لِلدَّارِ فَتَفَنِي وَ لَا أَجَلَ لِلْقَوْمِ فَيُقْضَى^۱ (خطبه/۱۰۹).

برای نمونه‌ای پس از تدوین، استناد شیخ طوسی در التبیان ذیل آیه ﴿تَجِدْنَهُمْ أَخْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ﴾^۲ (بقره/۹۶) قابل توجه است. وی در تفسیر آیه، به یقین امام(ع) اشاره می‌کند؛ یقینی که موجب می‌شود بر خلاف یهودیان که صرفاً ادعای ولایت الهی دارند و در عمل حرص بر دنیا را پیشه می‌سازند، آن حضرت حریص بر آخرت و رسیدن به خدا باشد و از خداوند آن را طلب کند. در همین زمینه، شیخ طوسی به عبارتی استشهاد می‌کند که سید رضی نیز آن را با تفاوتی اندک در خطبه ۲۵ نهج البلاغه نقل کرده است: «اللَّهُمَّ سَمِّهُمْ، وَ سَمُّونِي: فَأَبْدِلْنِي بِهِمْ خَيْرًا مِنْهُمْ، وَأَبْدِلْهُمْ بِي شَرًّا مِنِّي»^۳ (طوسی، ۱۴۰۹: ۳۶۱/۱).

در تفسیر مجمع‌البیان نیز می‌توان به تفسیر آیه ﴿وَ إِنْ تُخَفُّوْهَا وَ تُؤْتُوْهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَ يُكْفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ﴾ (بقره/۲۷۱) اشاره نمود: «صَدَقَهُ الْبَرُّ تُطْفِئُ غَضَبَ الرَّبِّ، وَ تُطْفِئُ الْخَطِيئَةَ كَمَا يُطْفِئُ الْمَاءُ النَّارَ، وَ تَدْفَعُ سَعِيْعَيْنِ بَابًا مِنَ الْبَلَاءِ»^۴ (طبرسی، ۱۴۱۵: ۳۸۵/۲) که سید رضی در خطبه ۱۱۰ چنین نقل کرده است: «و صدقة السر فإنها تكفر الخطيئة»^۵ (خطبه/۱۱۰).

عبارات نهج البلاغه در تفاسیر اهل سنت نیز بازتاب داشته است؛ برای نمونه، ابن‌ابی‌زمین در تفسیر آیه ﴿وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِنْ يَنْزِلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ﴾^۶ (الشوری/۲۷) چنین نقل می‌کند: «إِنَّ هَذَا الرِّزْقَ يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ كَقَطْرِ الْمَطَرِ إِلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَتَبَ اللَّهُ لَهَا»^۷ (ابن‌ابی‌زمین، ۱۴۲۳: ۱۶۸/۴). این مضمون در خطبه ۲۳ نهج البلاغه چنین آمده است: «أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ الْأَمْرَ يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ كَقَطَرَاتِ الْمَطَرِ إِلَى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا قُسِمَ لَهَا مِنْ زِيَادَةٍ أَوْ نَقْصَانٍ»^۸ (خطبه/۲۳).

ثعلبی نیز در "الکشف و البیان" در تفسیر سورة توحید از بیان امام(ع) چنین استفاده می‌کند: «قُلْ هُوَ لِلَّهِ أَحَدٌ بَغِيرِ تَأْوِيلِ عَدَدٍ، لِلَّهِ الصَّمَدُ لَا يَتَبَعُضُ بَدَدًا، لَمْ يَلِدْ فَيَكُونِ هَالِكًا وَلَمْ يُولَدْ فَيَكُونِ إِلَهًا مُشَارَكًا، وَلَمْ يَكُنْ

۱. اما اهل گناه را به بدترین خانه وارد سازد، و دست آنها را با غل به گردنشان ببندد، و سرشان را به پایشان گره زند، و پیراهنی از ماده بد بو، و جامه‌ای از پاره‌های آتش به آنان ببوشاند، در آتشی که حرارتش بسیار شدید، و درب آن به روی اهلش بسته است، آتشی که هیجان و فریاد و زیاده‌ای بلند دارد، و نعره‌اش هول انگیز است، مقیمش بیرون نرود، و از اسیرش غرامت قبول نگیرد، و زنجیرهایش گسسته نشود، نه آن خانه را مدتی است که سر آید، و نه آن دوزخیان را اجلی که به پایان رسد.

۲. و یقیناً آنان را حریص‌ترین مردم به زندگی خواهی یافت.

۳. خدایا آنان از من به ستوه اند، و من از آنان دل شکسته‌ام. پس بهتر از آنان را مونس من دار، و بدتر از مرا بر آنان بگمار.

۴. صدقه پنهانی (صدقه در خفا)، خشم پروردگار را خاموش می‌کند، و گناه را خاموش می‌گرداند، همان گونه که آب آتش را خاموش می‌کند، و هفتاد در از بلا را دفع می‌نماید.

۵. صدقه پنهانی گناهان را پاک می‌کند.

۶. و اگر خدا روزی را بر بندگانش وسعت دهد، در زمین سرکشی و ستم کنند، ولی آنچه را بخواهد به اندازه نازل می‌کند؛ یقیناً او به بندگانش آگاه و بیناست.

۷. همانا این روزی از آسمان فرود می‌آید، همچون قطره‌های باران، به سوی هر نفسی، به آن اندازه که خدا برای او مقرر کرده است.

۸. پس از حمد حق، تقدیرات آسمانی همانند دانه‌های باران بیش و کم به هر کسی در زمین بر اساس تقسیم الهی می‌رسد.

لَهُ مِنْ خَلْقِهِ كُفُّوا أَعْدَ»^۱ (ثعلبی، ۱۴۲۲: ۳۳۶/۱۰). این مضمون در خطبه ۱۸۲ نهج البلاغه نیز به کار رفته است.

با این حال، شاید یکی از جالب‌ترین بازتاب‌های نهج البلاغه در تفاسیر اهل سنت، نقل کامل فخر رازی از بخش فرشتگان خطبه نخست نهج البلاغه در تفسیر خود باشد. بیان امام (ع) این است: «ثُمَّ فَتَقَ مَا بَيْنَ السَّمَوَاتِ الْأَعْلَى فَمَلَأَهُنَّ أَطْوَاراً مِنْ مَلَائِكَتِهِ ... لَا يَتَوَهَّمُونَ رَّبَّهُمْ بِالتَّصْوِيرِ وَلَا يُجْزَوْنَ عَلَيْهِ صِفَاتِ الْمَصْنُوعِينَ»^۲ (خطبه/۱). فخر رازی درباره این کلام می‌نویسد: «بدان پس از کلام خدا و رسول او سخنی در وصف فرشتگان بالاتر و باشکوه‌تر از کلام امیر مؤمنان وجود ندارد» (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۳۸۸/۲).

۲-۲. نهج البلاغه و توحید

گرچه شریف رضی سخنان امیر مؤمنان (ع) را در حوزه‌های گوناگونی در نهج البلاغه گرد هم آورده است، جنبه توحیدی کلمات آن حضرت جلوه خاص دارد که موجب شده است برخی محققان، رسیدن به حقیقت توحید برای انسان‌های عادی را از مسیر نهج البلاغه ممکن دانسته و معتقدند با توجه به اختلافات تفسیری موجود، راز حقائق توحید بدون رجوع به این کتاب گرانسنگ آشکار نمی‌گردد (رضایی و حشمت‌پور، ۱۳۹۶/۹). همچنین به تعبیر برخی دیگر از محققان برخی از مباحث توحیدی مانند آنچه در عبارت «لَمْ يَخْلُقِ الْأَشْيَاءَ مِنْ أَصُولٍ أَزَلِيَّةٍ وَ لَا مِنْ أَوَائِلٍ أَبَدِيَّةٍ» برای اولین بار در کلام امام علی (ع) مطرح شده است (قریشی، ۱۳۸۸: ۱۹۱/۲).

از سوی دیگر مراجعه به کتب اصیلی همچون نهج البلاغه در باب توحید، سبب آگاهی و عدم توجه به طرح شبهه مجسمه بودن شیعه از سوی برخی از غرض‌ورزان است (خطیب، ۱۳۹۵: ۳۱۲).

۲-۲-۱. راهبرد نهج البلاغه در اختلافات تفسیری آیات توحیدی

با توجه به اهمیت و حساسیت مباحث توحیدی و نیز گستره اختلافات تفسیری در آیات مرتبط با آن، سه راهبرد/سازوکار را که از کلام امیرمؤمنان (ع) در نهج البلاغه قابل استخراج است، طرح می‌کنیم. مقصود از این راهبردها آن است که کلام امام (ع) در مواجهه با قرائت‌های تفسیری متعارض، بتواند نقش معیار و داور را ایفا کند؛ به این معنا که حدود معنایی قابل قبول را روشن سازد، قرائت‌های ناسازگار با توحید تنزیهی را کنار بزند و در نهایت به ترجیح یا تحدید معنا بینجامد. این سه راهبرد عبارت‌اند از: راهبرد مقابله با تجسیم؛ راهبرد تبیین نسبت ذات و صفات؛ راهبرد مقابله با جبرگرایی در تفسیر آیات قضا و قدر و افعال بندگان.

۱. بگو: اوست خداوند یکتا، بدون تأویل به عدد، خداوند صمد است. نه اجزایی دارد که پاره‌پاره شود. نه زاده است تا هلاک‌شونده باشد، و نه زاده شده است تا خدایی مشارک‌پذیر باشد. و هرگز از میان آفریدگانش هیچ‌کس همتای او نبوده است

۲. سپس آسمان‌های بالا را از هم گشود، و از فرشتگان گوناگون پر نمود ... هرگز خدا را با وهم و خیال، در شکل و صورتی نمی‌پندارند، و صفات پدیده‌ها را بر او روا نمی‌دارند.

۱-۲-۱-۲. راهبرد مقابله با تجسیم: «حل چالش‌های تفسیری درباره شبهه جسمانیت خداوند»

یکی از مهم‌ترین منشأهای اختلاف تفسیری در آیات توحیدی، برداشت‌های موهم تجسیم از صفات و افعال الهی است؛ برداشت‌هایی که گاه به اثبات لوازم جسمانی برای خداوند می‌انجامد. در تاریخ علم کلام امکان اشاره به برخی چون مقاتل بن سلیمان و داود جواری وجود دارد که به تشبیه و تجسیم خداوند پرداخته‌اند. تشبیه در اندیشه ایشان ریشه در استنتاج از یک متن حدیثی یا قرآنی داشته است (فان اس، ۱۴۰۳: ۵۱۳/۴ و ۵۱۴). حنبلیان در این باره از اندام‌های مادی برای خدا سخن می‌گفتند (فان اس، ۱۴۰۳: ۵۵۰/۴) برخی متکلمان از آیاتی مربوط به وجه، چشم، دست و پای خدا تشبیه و تجسیم را در می‌یافتند. همچنین مشبیه افعال خداوند مثل آمدن، نشستن و ... را نشانی از کارایی اعضای او تلقی می‌کردند (فان اس، ۱۴۰۳: ۵۴۹-۵۷۰). در این بخش نشان داده می‌شود که کلام امام(ع) در نهج البلاغه با ارائه معیارهای تنزیهی، می‌تواند در مقام داور تفسیری حدود معنای پذیرفتنی را تعیین کرده و قرائت‌های منتهی به تشبیه و تجسیم را از دایره تفسیر معتبر خارج سازد. گفتنی است که این راهبرد به دلیل تنوع آیات و گستره اختلافات تفسیری، خود دارای چند زیرمحور است که در ادامه به تفصیل بررسی می‌شود.

۲-۲-۱-۲. حل چالش تفسیری در ارتباط با معنی صمد

در سوره توحید، یکی از صفات خداوند، «صمد» معرفی شده است؛ اما در تفسیر این واژه میان مفسران اختلاف نظر وجود دارد؛ تا آنجا که گروهی در نامه‌ای از امام حسین(ع) درباره معنای صمد پرسش کرده‌اند (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۹۰). در تفاسیر، معانی متعددی برای صمد گزارش شده است: گروهی آن را به معنای کسی دانسته‌اند که آب و غذا نمی‌خورد (مقاتل، ۱۴۲۳: ۹۲۴/۴)؛ بر اساس برخی روایات، صمد به معنای چیزی است که جوف و درون ندارد (فرا، ۱۴۱۰: ۶۱۷)؛ و در روایاتی دیگر، صمد به معنای سروری آمده است که دیگران به او رجوع می‌کنند (کلینی، ۱۳۸۸: ۱۲۴/۱). در مقابل، مشبیه صمد را به معنای «شیء جامد» دانسته‌اند (طبری، ۱۴۱۲: ۲۲۲/۳۰)؛ برداشتی که موجب شده است شیخ طوسی آنان را جاهل نسبت به مسئله توحید بداند (طوسی، ۱۴۰۹: ۴۳۱/۱۰).

در این میان، کلام امام(ع) در نهج البلاغه می‌تواند در مقام تحدید معنا و داوری میان قرائت‌ها نقش‌آفرین باشد. آن حضرت در خطبه ۱۸۶ می‌فرماید: «وَلَا صَمَدٌ مِّنْ أَشَارٍ إِلَيْهِ وَ تَوْهَمَةٍ»^۱ (خطبه/۱۸۶). شوشتری نیز در شرح این عبارت به سوره توحید اشاره کرده است (شوشتری، ۱۳۷۶: ۳۱۳/۱). دلالت این فراز آن است که صمدیت الهی با نفی امکان اشاره‌پذیری و نیز نفی هرگونه توهّم محدودکننده و تصویر ذهنی ملازم است؛ به بیان دیگر، صمد در این چارچوب صرفاً یک توصیف جسمانی نیست، بلکه ناظر به ساحت تنزیهی ذات الهی است.

۱. و هر کس به او اشاره کرده و او را وهم کرده است، هرگز به صمدیت او نرسیده است.

بنابراین، در میان قرائت‌های مختلف درباره صمد، نهج البلاغه یک معیار روشن به دست می‌دهد: هر تفسیری از «صمد» که به امکان اشاره، تحدید، یا توهیم صورت‌مند درباره خداوند بینجامد، با این بیان علوی ناسازگار است و قابل پذیرش نیست؛ در مقابل، قرائتی که این وصف را در افق تنزیه، یعنی نفی اشاره‌پذیری و نفی هرگونه تصور محدودکننده، فهم کند، با کلام امام(ع) همسوتر و در مقام ترجیح، اولی خواهد بود.

۳-۲-۱. حل چالش تفسیری در ارتباط با رؤیت خداوند

در این زمینه می‌توان به تفسیر آیه «إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ»^۱ (القیامه/۲۳) اشاره نمود. این آیه محل اختلاف آراست؛ به گونه‌ای که برخی از مفسران، بر اساس ظاهر آیه، قائل به رؤیت خداوند در روز قیامت شده‌اند (مقاتل، ۱۴۲۳: ۵۱۳/۴؛ تستری، ۱۴۲۳: ۱۸۲/۱؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۱۹/۲۹). اهمیت مسئله رؤیت برای برخی مفسران تا آنجاست که قید «فی الدنيا» را بدون قرینه در آیه «لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ»^۲ (الأنعام/۱۰۳) در تقدیر می‌گیرند تا رؤیت خداوند در روز قیامت را ممکن بدانند. (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۶۱۱/۲۷).

در مقابل، در گروهی دیگر از تفاسیر، رؤیت خداوند ممکن دانسته نشده و عبارت «إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ»^۳ به معنای نگاه به رحمت و نعمت الهی تفسیر شده است (قمی، ۱۴۰۴: ۳۹۷/۲). برخی نیز «نظر» را به معنای «انتظار» گرفته‌اند، نه رؤیت (نحاس، ۱۴۲۱: ۵۵/۵). افزون بر این، برخی احتمال داده‌اند که «إِلَى» در این آیه به معنای «نعمت» و مفرد «آلاء» باشد (طوسی، ۱۴۰۹: ۱۹۸/۱۰). بنابراین، نزاع تفسیری در اینجا عملاً میان دو جهت‌گیری کلی شکل می‌گیرد: تفسیر «نظر» به معنای رؤیت مستقیم، یا تفسیر آن در افق «انتظار/توجه به نعمت و رحمت»، بدون اثبات رؤیت ذات.

در این میان، کلام امام(ع) می‌تواند نقش داور و معیار تحدید معنا را ایفا کند. آن حضرت در خطبه ۱۷۹ می‌فرماید: «لَا تُدْرِكُهُ الْعُيُونُ بِمُشَاهَدَةِ الْعَيَانِ وَ لَكِنْ تُدْرِكُهُ الْقُلُوبُ بِحَقَائِقِ الْإِيمَانِ»^۴ (خطبه/۱۷۹). همچنین در خطبه ۱۸۳ آمده است: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الْمَعْرُوفِ مِنْ غَيْرِ رُؤْيَةٍ»^۵ (خطبه/۱۸۳). مضمون عدم امکان رؤیت، در بیانات دیگری از حضرت نیز تکرار شده است (خطبه/۴۹، خطبه/۹۰، خطبه/۹۱) که مجموع آنها بر نفی رؤیت حسی و نفی ادراک خداوند با مشاهده عینی دلالت دارد.

بر این اساس، نهج البلاغه حدّ معنایی روشنی برای تفسیر آیه «إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ»^۶ به دست می‌دهد: هر قرائتی که «نظر» را به رؤیت عینی و ادراک حسی ذات باری تفسیر کند، با تصریح امام(ع) به اینکه «چشم‌ها او را با مشاهده عیان در نمی‌یابند» ناسازگار است. در مقابل، قرائت‌هایی که «نظر» را در افق

۱. (با دیده دل) به پروردگارش نظر می‌کند.

۲. چشم‌ها او را در نمی‌یابند، ولی او چشم‌ها را درمی‌یابد، و او لطیف و آگاه است.

۳. (با دیده دل) به پروردگارش نظر می‌کند.

۴. چشم‌ها او را به عیان نتوانند دید، ولی، دل‌ها به ایمان حقیقی درکش کنند.

۵. حمد و سپاس ویژه خداوندی است که بی آنکه دیده شود شناخته می‌شود.

۶. (با دیده دل) به پروردگارش نظر می‌کند.

غیرحسی، مانند انتظار، یا توجه به آثار رحمت و نعمت الهی و ادراک قلبی به حقایق ایمان می‌فهمند، با معیار تنزیهی نهج البلاغه سازگارتر بوده و اولویت می‌یابند.

۴-۱-۲. حل چالش تفسیری در ارتباط با استوای خداوند بر عرش

آیه دیگری که در این زمینه قابل اشاره است، آیه ۵ سورة طه است: «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى»^۱ (طه/۵). در تفسیر این آیه میان مفسران اختلاف نظر دیده می‌شود. برخی آن را به معنای استقرار خداوند بر عرش دانسته‌اند (دینوری، ۱۴۱۱: ۲۳۵/۱) و برخی دیگر، آن را به معنای پُر شدن عرش از خداوند تفسیر کرده‌اند (ابن وهب، ۱۴۲۴: ۳/۲). در مقابل، در برخی تفاسیر، «استواء» به معنای تدبیر و جریان یافتن امر الهی و استقرار عرش بر اساس اراده خداوند تفسیر شده است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۲۱/۱۴). از همین رو، اختلاف اصلی در این آیه به نحوی به مسئله "مکان داشتن یا فرامکانی بودن" خداوند و نسبت او با عرش بازمی‌گردد.

در این میان، کلام امام(ع) می‌تواند معیار روشنی برای تحدید معنا و داوری میان قرائت‌ها فراهم آورد. آن حضرت در خطبه ۴۹ نهج البلاغه می‌فرماید: «و لا تُرْبُهُ سَاوَاهُمْ فِي الْمَكَانِ بِهِ»^۲ (خطبه/۴۹). دلالت این عبارت آن است که قرب الهی به بندگان، با همه شدت و احاطه‌ای که دارد، به معنای هم‌مکانی و قرار گرفتن خداوند در محدودیت‌های مکانی مخلوق نیست. بنابراین، نسبت دادن مفاد «استواء» به گونه‌ای که لازمه اش مکان‌مند شدن خداوند و نشستن یا قرار گرفتن در مکان باشد، با معیار تنزیهی این بیان سازگار نخواهد بود.

افزون بر این، کلام امیر مؤمنان(ع) در خطبه ۴۹ می‌تواند در فهم آیه ۵۱ سورة شوری نیز نقش توضیحی داشته باشد؛ آنجا که خداوند راه‌های تکلم با بندگان را به وحی، تکلم از پشت حجاب و ارسال رسول تقسیم می‌کند. برخی با استناد به تعبیر «از پشت حجاب»، به نوعی مکان‌مند بودن خداوند گرایش یافته‌اند، در حالی که بر اساس معیار تنزیهی نهج البلاغه، این تعبیر حمل بر معنای مجازی و غیرمکانی می‌شود؛ نکته‌ای که مفسران نیز به آن اشاره کرده‌اند (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۶۱۱/۲۷).

بر این اساس، نهج البلاغه یک قاعده روشن در اختیار می‌گذارد: هر تفسیری از «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى»^۳ که به هم‌مکانی، استقرار مکانی، یا هرگونه مکان‌مندی ذات الهی بینجامد، با تصریح امام(ع) مبنی بر اینکه قرب الهی ملازم با "مکان" نیست ناسازگار است. در مقابل، قرائتی که «استواء» را در افق تدبیر، سلطنت، احاطه و جریان یافتن امر الهی فهم کند، بدون اثبات لوازم تجسیمی و مکانی، با معیار تنزیهی نهج البلاغه همسوتر است.

۱. [خدای] رحمان بر تخت فرمانروایی و تدبیر امور آفرینش چیره و مسلط است.

۲. و نه نزدیک بودن او سبب یکسانی مخلوقات با او در مکان می‌گردد.

۳. [خدای] رحمان بر تخت فرمانروایی و تدبیر امور آفرینش چیره و مسلط است.

۵-۲-۱-۲. حل چالش تفسیری در ارتباط با وجه و ید

در قرآن کریم، در آیات متعددی از «وجه» و «ید» در نسبت با خداوند یاد شده است (الرحمن/۳۷؛ الفتح/۱۰). در تفسیر این آیات، برخی قائل به اثبات «وجه» و «ید» برای خداوند شده و آن را در شمار صفات خبریه دانسته‌اند (شهرستانی، ۱۳۶۴: ۱۰۴/۱). در مقابل، در تفاسیر دیگر «ید» به معنای قدرت تفسیر شده است (طبرسی، ۱۴۱۵: ۱۷۱/۹) و «وجه» نیز به معنای صفات الهی/جهت الهی و آنچه به خدا منسوب است توضیح داده شده است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۰۱/۱۹). از این رو، نزاع تفسیری در اینجا در نهایت به این پرسش بازمی‌گردد که آیا این تعابیر را باید بر ظاهر جسمانی حمل کرد یا بر معانی تنزیهی و غیرجسمانی.

کلام امیر مؤمنان(ع) در اینجا نیز می‌تواند به عنوان معیار در تحدید معنای قابل قبول نقش آفرین باشد. آن حضرت در خطبه ۱۶۳ می‌فرماید: «لَا تُقَدِّرُهُ الْأَوْهَامُ بِالْحُدُودِ وَ الْحَرَكَاتِ، وَ لَا بِالْجَوَارِحِ وَ الْأَدْوَاتِ»^۱ (خطبه/۱۶۳).

این عبارت به صراحت نفی می‌کند که خداوند با حدود، حرکات و به‌ویژه جوارح و ادوات، شناخته یا توصیف شود. بنابراین، اثبات وجه و ید به معنای اعضای جسمانی، با این معیار تنزیهی ناسازگار است و تفسیر را به سمت لوازم تجسیمی سوق می‌دهد.

بر اساس معیار نهج البلاغه، هر قرائتی از «وجه» و «ید» که مستلزم اثبات جوارح و ابزار و حرکت برای خداوند باشد، مورد قبول نیست و در مقابل، تفسیرهایی که «ید» را به قدرت و «وجه» را به صفات یا جهت الهی و نسبت پایدار خداوند با خلق برمی‌گردانند، با نفی جوارح و ادوات در کلام امام(ع) سازگارتر به نظر می‌رسد.

۶-۲-۱-۲. حل چالش تفسیری در ارتباط با غضب الهی

در آیه «فَلَمَّا آسَفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ»^۲ (الزخرف/۵۵) مفهومی آمده است که در سنت تفسیری از آن با «غضب الهی» یاد شده می‌شود. صفت خشم و غضب الهی از جمله مباحث مهمی است که در حوزه تفسیر و علم کلام، محل گفتگو و اختلاف است. برخی مفسران، آیه را بر «غضب خداوند» حمل کرده‌اند (مقاتل، ۱۴۲۳: ۷۹۸/۳). برخی دیگر، «آسفونا» را به معنای ناراحت کردن پیامبران الهی دانسته‌اند نه خود خداوند (ماوردی، بی‌تا: ۲۳۲/۵). همچنین گروهی خشم الهی را به معنای اراده مجازات تفسیر کرده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۰۲/۲۱). در نتیجه، اختلاف در اینجا عمدتاً میان حمل لفظ بر هیجان و انفعال انسانی یا بازگرداندن آن به معناهای تنزیهی متناسب با ساحت الهی شکل می‌گیرد.

کلام امیر مؤمنان(ع) در نهج البلاغه می‌تواند نقش ضابطه و معیار را برای فهم صحیح این گونه صفات ایفا کند. آن حضرت در خطبه ۱۸۶ می‌فرماید: «و يُبْعَضُ وَ يَغْضَبُ مِنْ غَيْرِ مَشَقَّةٍ»^۳ (خطبه/۱۸۶).

۱. اوهام و گمانها او را به حدود و حرکات و اعضا و ابزارها نتوانند سنجید.

۲. و هر که خشم من بر او فرود آید حتما در ورطه هلاکت سقوط کرده است.

۳. و دشمن می‌دارد و خشم می‌کند بدون اینکه به مشقت گرفتار آید.

این بیان، اصل اطلاق «غضب» را نفی نمی‌کند، اما قید بنیادینی می‌آورد که معنای آن را از لوازم انسانی جدا می‌سازد: غضب الهی بدون مشقت است؛ یعنی همراه با انفعال، تأثر، دگرگونی درونی و آثار جسمانی خشم انسانی نیست.

بر این اساس، نهج البلاغه حدّ معنایی قابل قبول را مشخص می‌کند: تفسیر «غضب» در آیه (زخرف/۵۵) به معنای هیجان و تأثر انسانی، با معیار «مِنْ غَيْرِ مَشَقَّةٍ» ناسازگار است و به تشبیه و تجسیم نزدیک می‌شود؛ در مقابل، قرائت‌هایی که غضب را در افق تنزیهی، مانند اراده مجازات، ظهور آثار قهر و انتقام الهی، یا نسبت فعل کیفر به خداوند بدون لوازم انسانی تبیین می‌کنند، با کلام امیر مؤمنان (ع) هماهنگ‌تر به نظر می‌رسند.

۷-۱-۲-۲. حل چالش تفسیری در ارتباط با کلام خداوند

از جمله مباحث تفسیری مرتبط با توحید، مسئله «کلام الهی» است که در سنت کلامی و تفسیری، اختلافات مهمی پیرامون آن شکل گرفته است. اختلافات ذکرشده ریشه در تاریخ علم کلام دارند. از حنبلیان که به قدم کلام الهی معتقد گشتند تا معتزلیانی همچون اسکافی که قدم کلام الهی را انکار نموده‌اند. فرقه‌های متعدد کلامی در تحلیل کلام الهی گاهی به یکدیگر نزدیک و گاهی از یکدیگر فاصله می‌گرفتند (فان اس، ۱۴۰۳: ۱۱۵/۴). در این زمینه، اشاعره از «کلام نفسی» سخن گفته‌اند و بر این اساس، کلام الهی را قدیم دانسته‌اند. از سوی دیگر، گروهی کلام را به «اصوات و حروف» بازگردانده‌اند؛ در حالی که حنبله همین اصوات و حروف را نیز قدیم تلقی کرده‌اند. فخر رازی در مقام مناظره، دیدگاه اخیر را به شدت نقد کرده و مدافعان آن را به خطای خود متوجه ساخته است (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۶۱۱/۲۷). در نتیجه، چالش اصلی در این بحث، به نسبت میان «کلام خداوند» و «کلام مخلوق» و نیز به مسئله «قدیم/حادث» بودن آن بازمی‌گردد؛ به گونه‌ای که گاه با تشبیه کلام الهی به سخن گفتن انسانی، زمینه برداشت‌های ناسازگار با تنزیه فراهم می‌شود.

در این میان، کلام امیر مؤمنان (ع) در نهج البلاغه می‌تواند معیار روشنی برای تحدید معنای پذیرفتنی و داوری میان قرائت‌ها به دست دهد. آن حضرت در خطبه ۱۸۶، کلام خداوند را در افق تنزیهی تبیین کرده و آن را به فعل باری تعالی بازمی‌گردانند؛ به این معنا که کلام الهی با «صوت کوبنده» و صدایی که به سمع ظاهری درآید القا نمی‌شود و اخبار الهی به وسیله زبان صورت نمی‌گیرد (خطبه/۱۸۶). دلالت این بیان آن است که کلام الهی نباید در چارچوب ابزارهای گفتاری انسان (صوت، زبان، حروف به معنای مادی) فهمیده شود؛ زیرا چنین فهمی ناخواسته به تشبیه نزدیک می‌گردد.

بنابراین هر قرائتی که کلام الهی را در قالب «کلام مخلوق» صورت‌بندی کند، خواه با فرض «کلام نفسی قدیم» و خواه با قدیم دانستن «اصوات و حروف» در معرض خلط میان خالق و مخلوق قرار می‌گیرد. در مقابل، تبیین علوی در خطبه ۱۸۶، با بازگرداندن کلام الهی به «فعل» و نفی لوازم صوتی و زبانی انسانی، حدّ معنایی قابل قبول را روشن می‌سازد و بدین‌سان، مبنایی برای ردّ توهم همسانی کلام خدا با کلام مخلوق و نیز برای سامان‌دهی اختلافات تفسیری پدیدآمده در این باب فراهم می‌آورد.

۸-۱-۲-۲. حل چالش تفسیری در ارتباط با نزول خداوند

از جمله آیاتی که سبب بروز چالش تفسیری میان مفسران شده است، آیه ۲۲ سوره فجر است. خداوند در این آیه می‌فرماید: ﴿وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا﴾^۱ (الفجر/۲۲). در تفسیر این آیه، قرائت‌های متفاوتی پدید آمده است. برخی مفسران، «آمدن» را به معنای آمدن ذات خداوند دانسته‌اند (طوفی، ۱۴۲۶: ۶۸۱/۱). ابن تیمیه نیز از نزول خداوند به عنوان فعلی معین در زمانی معین بر اساس احادیثی که صحیح می‌داند، یاد کرده است (ابن تیمیه، ۱۴۱۳: ۲۳۵/۶). بنا به نقلی، نزول خداوند به نزول خود از منبر تشبیه شده است (ابن حجر، ۱۳۹۲: ۱۸۰/۱). حتی ابوالعباس سراج (از عالمان قرن سوم) منکر اعتقاد به نزول خداوند را تکفیر کرده و برای او حکم سختی ذکر نموده است (ذهبی، ۱۴۰۵: ۳۸۸/۱۴). این رویکردها، اگرچه گاه با ادعای التزام به ظاهر لفظ همراه است، اما در معرض لوازمی قرار می‌گیرد که با مبانی تنزیهی توحید سازگار نیست.

در مقابل، گروهی دیگر اصل «آمدن» را اثبات کرده‌اند اما کیفیت آن را مجهول دانسته‌اند (حجازی، ۱۴۱۳: ۸۶۳/۳). برخی نیز با تغییر جهت در تحلیل نحوی/بلاغی، «واو» را به معنای «باء» گرفته و آیه را به معنای «آمدن فرشتگان به امر خداوند» تفسیر کرده‌اند (ماتریدی، ۱۴۲۶: ۵۲۳/۱۰). نیز گروهی دیگر، آیه را ناظر به ظهور سلطنت و قدرت الهی دانسته‌اند، نه حرکت و انتقال مکانی (ابوالسعود، ۱۹۸۳: ۱۵۷/۹). بنابراین، محور اختلاف تفسیری در این آیه به این پرسش بازمی‌گردد که آیا «مجيء» را باید به معنای حرکت و انتقال مکانی ذات فهمید یا به معنایی شایسته ساحت الهی و سازگار با تنزیه (مانند ظهور امر یا قدرت یا حکم الهی یا مجيء ملائکه به فرمان خدا).

در اینجا هم نهج البلاغه می‌تواند معیار روشنی برای تحدید معنای قابل قبول و دآوری میان قرائت‌ها فراهم کند. امام (ع) در خطبه نخست می‌فرماید: «فَاعِلٌ لَا بِمَعْنَى الْحَرَكَاتِ وَالْأَلَاءِ»^۲ (خطبه/۱). یعنی فاعلیت الهی ثابت است، اما نه با لوازمی که برای فاعلیت مخلوقین تصور می‌شود؛ یعنی فعل الهی ملازم حرکت و ابزار نیست. بر این اساس، تفسیر «مجيء» در آیه ۲۲ فجر به معنای حرکت و انتقال مکانی ذات، با معیار تنزیهی نهج البلاغه ناسازگار خواهد بود.

بنابراین، ضابطه این است: هر قرائتی از «وَجَاءَ رَبُّكَ» که ناگزیر به اثبات حرکت، انتقال مکانی یا ابزارمندی برای خداوند بینجامد، با تصریح حضرت مبنی بر فاعل بودن بدون حرکت و آلت ناسازگار است و به جهت لوازم تجسیمی، قرین به صحت نخواهد بود. در مقابل، قرائت‌هایی که «مجيء» را در افق ظهور امر و سلطنت و قدرت الهی، یا مجيء فرشتگان به فرمان خداوند می‌فهمند با معیار نهج البلاغه سازگارتر است.

۱. و (فرمان) پروردگارت برسد، وفرشتگان صف اندر صف حاضر شوند

۲. او فاعلی است که فعل او بدون حرکت و ابزار اتفاق می‌افتد.

۳-۲. راهبرد عینیت ذات و صفات: «حل چالش تفسیری در ارتباط با صفات الهی»

از جمله مسائل بنیادین در مباحث توحیدی، مسئله «صفات الهی» است. چستی صفات الهی و چگونگی اتصاف خداوند به آن‌ها، از دیرباز محل بحث در میان اندیشمندان حوزه الهیات بوده است. در این زمینه، دیدگاه‌های گوناگونی شکل گرفته است: برخی قائل به سلبی بودن صفات الهی‌اند؛ برخی به تعطیل و عدم امکان معرفت صفات گرایش یافته‌اند؛ و برخی دیگر، قائل به صفات زائد بر ذات شده‌اند که هر یک پیامدهای معرفتی و کلامی خاص خود را به همراه دارد. در این میان، می‌توان به دیدگاه جهیمیه اشاره نمود که اموری مانند «وجه»، «ید» و حتی «نفس» در عبارت قرآنی ﴿وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ﴾^۱ (آل عمران/۲۸) را از صفات الهی دانسته و به نوعی «زیادت» در صفات، نظیر اضافه شدن خلق به خداوند قائل شده‌اند (مغراوی، ۱۴۲۵: ۱۲۶/۵). بحث از صفات الهی و اتصاف خداوند متعال از جمله مباحثی است که در علم کلام تاریخی دیرینه دارد. اصولاً در میان محدثین مسأله صفات به طور جدی مطرح نیست. پس از آن تبیین صفات به صورت صفات سلبی صورت گرفته تا این که ابو الهذیل به صورت ایجابی از صفات الهی سخن گفته است. با این وجود مشکل دیگری که پرداختن به صفات ایجابی سبب شده است اعتقاد به قدم صفات الهی است که ابو الهذیل را به سمت بازگشت صفات ایجابی به اراده الهی سوق داده است (فان اس، ۱۴۰۳: ۶۰۹/۴). این گونه برداشت‌ها که ریشه در عدم تبیین دقیق نسبت ذات و صفات دارد، از جمله چالش‌هایی است که نهج البلاغه به صورت صریح به آن پرداخته و ریشه‌های تصحیح آن را فراهم کرده است.

یکی از کلیدی‌ترین عبارات امام(ع) در این باب، جمله معروف «وَكَمَالُ الْإِخْلَاصِ لَهُ نَفْيُ الصِّفَاتِ عَنْهُ»^۲ است (خطبه/۱). درباره دلالت این عبارت، اختلاف برداشت وجود دارد. برخی آن را به معنای نفی مطلق صفات و در نتیجه، تأیید الهیات سلبی دانسته‌اند. (قمی، ۱۳۷۳: ۱۱۷/۱) با این حال، شارحان نهج البلاغه با توجه به مجموعه بیانات امیر مؤمنان(ع) در نهج البلاغه، این عبارت را ناظر به نفی مطلق صفات ندانسته‌اند. بلکه برخی آن را دلیل بر نفی «صفات زائد بر ذات» (شوشتري، ۱۳۷۶: ۱۵۷/۱) برخی دلیلی بر نفی صفات نقص (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۸۶/۱) و برخی آن را به معنی نفی صفات قدیم (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴: ۷۴/۱) دانسته‌اند. برخی از شارحان نیز این کلام را به معنی نفی صفاتی می‌دانند که منجر به حدوث ترکیب در ذات الهی شود (جعفری، ۱۳۵۷: ۵۰/۱). مؤید این برداشت، آن است که در بسیاری از کلمات امام(ع)، صفات الهی با توضیحاتی همراه شده تا نسبت آن‌ها با ساحت الهی از نسبت صفات مخلوقین تفکیک شود (نک: خطبه/۱۸۶)؛ حال آن که اگر منظور نفی کلی صفات بود، اساساً مجالی برای تبیین و توضیح درباره صفات باقی نمی‌ماند.

۱. خدا شما را از خود بر حذر می‌دارد.

۲. کمال اخلاص این است که صفات (نا) خدا را از خدا نفی کنید.

افزون بر این، در همان خطبه نخست آمده است: «وَلَا يُخْرُونَ عَلَيْهِ صِفَاتِ الْمَصْنُوعِينَ»^۱ (خطبه/۱)؛ عبارتی که نشان می‌دهد نفی، متوجه «صفات ساخته‌ها» و اوصاف همراه با نقص و محدودیت است، نه اصل اتصاف الهی به کمالات. همچنین در خطبه ۱۸۶ تصریح شده است که خداوند با چیزی از اجزاء یا اعضا و با عرضی از اعراض و به گونه‌ای که وصف، مغایر با ذات باشد؛ یا وصف، جزئی از او به شمار آید، وصف نمی‌شود (خطبه/۱۸۶). در خطبه ۸۵ نیز می‌فرماید: «لَا تَقْعُ الْأَوْهَامُ لَهُ عَلَى صِفَةٍ، وَلَا تُعْقَدُ الْقُلُوبُ مِنْهُ عَلَى كَيْفِيَّةٍ، وَلَا تُحِيطُ بِهِ الْبَصَارُ وَالْقُلُوبُ»^۲ (خطبه/۸۵). با تدبر در سیاق این خطبه روشن می‌شود که آنچه نفی شده، وصف وهمی و توصیفی است که همراه با ادعای احاطه و تعیین کیفیت برای ذات و صفات الهی باشد؛ نه اصل معرفت اجمالی صفات کمال.

بر این اساس، بیان امیر مؤمنان (ع) در نهج البلاغه ضابطه‌ای روشن ارائه می‌کند: آنچه از خداوند نفی می‌شود، ۱- وصف مشتمل بر نقص، ۲- صفات زائد بر ذات که به تبعیض و دوگانگی می‌انجامد و ۳- توصیف همراه با ادعای احاطه و تعیین کیفیت است. بنابراین، عینیت ذات و صفات را می‌توان راهبردی دانست که از کلام امام (ع) قابل برداشت است و در برابر دیدگاه‌هایی مانند جهمیه قرار می‌گیرد که به گونه‌ای از زیادت صفات بر ذات گرایش دارند. افزون بر این، دیدگاه اهل حدیث در باب قدیم بودن صفات، در نهایت به پیامدی مانند دوگانگی در قدم و نوعی تکثر قدما منجر می‌شود (سفارینی، ۱۴۰۲: ۱۳۷/۱)؛ و امیر مؤمنان (ع) با این ضابطه روشن که «لو كان قديماً لكان إلهاً ثانياً»^۳ (خطبه/۱۸۶)، بر نفی این لوازم تأکید می‌ورزند.

۴-۲. راهبرد مقابله با جبرگرایی: «حل چالش تفسیری درباره جبر و اختیار»

قضاء و قدر الهی و نحوه انتساب اعمال به خداوند متعال در عین اختیار انسان، از جمله مباحث پیچیده و دیرپای کلامی است. این مسأله از نخستین مسائلی است که ذهن مسلمانان را به خود مشغول داشته است. زیرا از سویی انتساب همه افعال به خداوند چالش انتساب شرور به خداوند را سبب می‌شد و نفی انتساب افعال به خداوند مخالف با توحید می‌نمود. این مطلب مسائل متعدد کلامی همچون علم پیشین خدا، اراده الهی، اختیار انسان، عدل خداوند و ... را در پی داشت. در حالی که شیعه و معتزله با جبر مخالفت می‌کردند، بسیاری از مسلمانان که البته حکومت اموی نیز آن‌ها را حمایت می‌کرد به جبر گرویده بودند (فان اس، ۱۴۰۳: ۶۷۶/۴-۶۸۳). از آیات چالش برانگیز در این زمینه، آیه «وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ»^۴ (الصافات/۹۶) است. در این آیه، به سبب کارکرد «ما»، اختلاف تفسیری مهمی رخ داده و هر یک از مکاتب کلامی عدل‌گرا و جبرگرا، قرائت خاصی از آن ارائه کرده‌اند.

۱. و صفات ساخته‌شدگان را بر او جاری نمی‌سازند.

۲. اوهام، هیچیک از صفات او را درنیابند و دلها توصیف چگونگی او نتوانند.

۳. اگر کلام خداوند قدیم بود، سبب می‌شد خدای دومی پدید آید.

۴. خدا شما و آن چه از بت‌ها می‌سازید را آفریده است.

امامیه به عنوان مکتبی عدل‌گرا، آیه را در سیاق احتجاج توحیدی آن معنا می‌کند؛ بدین صورت که «ما» را موصوله می‌گیرد و آن را ناظر به «بت‌ها/آنچه مشرکان می‌سازند و می‌پرستند» می‌داند؛ یعنی خداوند خالق شماسست و حتی آنچه مورد عبادت قرار می‌گیرد نیز در اصل مخلوق خداوند است (شریف مرتضی، ۱۹۹۸: ۲۳۷/۲). در مقابل، برخی مفسران «ما» را مصدریه دانسته و آیه را دلیل بر خلق افعال انسان از سوی خداوند تلقی کرده‌اند (طبری، ۱۴۱۲: ۵۷۵/۱۹). این قرائت، به جهت نتیجه‌ای که در باب نسبت فعل انسان و خداوند می‌دهد، در مواردی به جبر می‌انجامد و در سنت تفسیری برخی مفسران پی گرفته شده است؛ چنان‌که سیوطی این آیه را مؤید دیدگاه اهل سنت درباره خلق افعال بندگان از سوی خداوند می‌داند (سیوطی، ۲۰۰۷: ۲۱۸/۱). با این حال، فخر رازی با وجوه متعددی بر مصدریه بودن «ما» اشکال وارد کرده و دلالت آیه بر خلق اعمال بندگان از سوی خداوند را رد نموده است. (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۳۴۳/۲۶).

این چالش در دیگر آیات مرتبط با جبر و اختیار نیز دیده می‌شود؛ از جمله در آیه «وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ»^۱ (تکویر/۲۹) که برخی با تعلیق مشیت انسان بر مشیت الهی، به نفی اختیار انسانی استدلال کرده‌اند (طبری، ۱۴۱۲: ۱۷۱/۲۴). در چنین زمینه‌ای، تبیین امام(ع) در نهج البلاغه می‌تواند نقش معیار را برای سامان‌دهی اختلافات تفسیری ایفا کند. آن حضرت گرچه جریان تقدیر الهی را در عالم می‌پذیرد (خطبه/۲۱۳)، اما آن را نافی اختیار انسان نمی‌شمارد. ایشان در پاسخ به پرسش از قضا و قدر می‌فرمایند: «وای بر تو، گویا گمان نموده‌ای قضا الزام‌کننده و قدر حتمی است. اگر چنین باشد دیگر ثواب و عقاب باطل می‌شود و وعد و وعید ساقط می‌گردد. خداوند بندگان را با اختیار امر کرده و آن‌ها را نهی کرده تا از او بترسند...» (این گمان کسانی است که کافر شده اند ... « (حکمت/۷۸)

دلالت این بیان آن است که اگر قضا و قدر به معنای الزام و جبر فهمیده شود، نظام تشریع (امر و نهی)، مسئولیت اخلاقی و اساس ثواب و عقاب بی‌معنا خواهد شد؛ درحالی‌که منطبق بر اختیار و تکلیف استوار است. افزون بر این، حضرت در خطبه ۱۹۲ نیز از نحوه تبلیغ پیامبران سخن گفته و سادگی و بی‌آلایش بودن انبیاء را از حکمت‌های الهی برای تحقق ابتلاء و آزمون بندگان دانسته‌اند (خطبه/۱۹۲) که خود، تأکیدی دیگر بر اختیار و مسئولیت انسان است.

بنابراین، نهج البلاغه در مسئله جبر و اختیار نیز معیار واضحی برای داوری ارائه می‌کند: هر تفسیری از آیات قضا و قدر از جمله آیه «وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ»^۲ که به نفی اختیار و سقوط ثواب و عقاب بینجامد، با تصریح امام(ع) ناسازگار است. در مقابل، قرائت‌هایی که با حفظ جریان تقدیر الهی، مسئولیت و اختیار انسان را پاس می‌دارند و آیات را در سیاق توحیدی و بدون لوازم جبر می‌فهمند، با معیار علوی سازگارتر خواهد بود.

۱. و نمی‌خواهید مگر آن چه خداوند پروردگار جهانیان بخواهد.

۲. خدا شما و آن چه از بت‌ها می‌سازید را آفریده است.

۳. نتیجه گیری

این پژوهش با تمرکز بر آموزه توحید نشان داد که ظرفیت نهج البلاغه در تفسیر قرآن، تنها در سطح بازتاب و هم‌نشینی لفظی/مفهومی با آیات خلاصه نمی‌شود؛ بلکه در مواردی که میان مفسران درباره معنای آیات توحیدی، تکرار یا تعارض پدید آمده است، کلام امام علی(ع) می‌تواند حدود معنایی قابل قبول را مشخص کرده و به ترجیح قرائت سازگارتر با توحید تنزیهی بینجامد.

در این تحقیق با واکاوی بازتاب نهج البلاغه در تفاسیر متقدم شیعه و اهل سنت، نشان داده شد که استناد به مضامین علوی در سنت تفسیری فریقین سابقه‌دار است؛ امری که امکان استفاده از نهج البلاغه به مثابه معیار مشترک در گفت‌وگوی تفسیری را تقویت می‌کند.

در بحث مهمی که هسته نوآورانه پژوهش را تشکیل می‌دهد، سه راهبرد از کلام امام(ع) استخراج و کاربرست آن در حل اختلافات تفسیری آیات توحیدی تبیین شد: راهبرد «مقابله با تجسیم»، راهبرد «تبیین نسبت ذات و صفات با تأکید بر نفی صفات زائد و نفی صفات مخلوقانه»، و راهبرد «مقابله با جبرگرایی». بر اساس راهبرد نخست، در مسائلی چون معنای صمد، رؤیت خداوند، استواء بر عرش، وجه و ید، غضب الهی، کلام الهی و مجیء/نزول، نهج البلاغه با تصریح بر نفی اشاره‌پذیری، نفی ادراک حسی، نفی مکان‌مندی، نفی جوارح و ادوات، نفی انفعالات انسانی و نفی حرکت و ابزار، قرائت‌های منتهی به تشبیه و تجسیم را کنار می‌زند و قرائت‌های تنزیهی را تقویت می‌کند. بر اساس راهبرد دوم، نهج البلاغه با تفکیک میان نفی صفات نقص و نفی صفات زائد بر ذات از یک‌سو و نفی توصیف همراه با ادعای احاطه و تعیین کیفیت از سوی دیگر، امکان داوری میان قرائت‌های تعطیلی، تشبیهی و تکثیر قدما را فراهم می‌سازد و فهمی سازگارتر با عینیت ذات و صفات ارائه می‌دهد. بر اساس راهبرد سوم، کلام امام(ع) در باب قضا و قدر و نیز حکمت ابتلاء، معیار روشنی برای رد تفسیرهای جبرگرایانه به دست می‌دهد و نشان می‌دهد هر قرائتی که به سقوط ثواب و عقاب و بی‌معنا شدن تکلیف بینجامد، با منطق دینی ناسازگار است.

در نهایت آنکه می‌توان از نهج البلاغه به عنوان یکی از پشتوانه‌های مهم در سامان‌دهی اختلافات تفسیری آیات توحیدی یاد کرد؛ ظرفیتی که اگر به صورت روشمند پی گرفته شود، امکان گشودن افق‌های تازه در مطالعات تفسیری و کلامی را فراهم می‌آورد.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۸۱ش). ترجمه: علی مشکینی، قم: الهادی
- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هب‌الله (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغه ابن‌ابی‌الحدید. تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی.
- ابن ابی‌زمین، محمد بن عبدالله (۱۴۲۳). تفسیر القرآن العزیز. تحقیق: أبو عبد الله حسین بن عکاشه و محمد بن مصطفی‌الکنز، قاهرة: الفاروق الحديثة.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم (۱۴۱۶). مجموع الفتاوی. المدینه: مجمع الملك فهد.
- ابن حجر، احمد بن علی (۱۳۹۲). الدرر الكامنة. حیدرآباد: مجلس دائرة المعارف العثمانية.

- ابو السعود، محمد بن محمد (۱۹۸۳). تفسیر ابی السعود. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ثعلبی، احمد بن محمد (۱۴۲۲). الكشف و البیان المعروف بتفسیر الثعلبی. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- جعفری، محمدتقی (۱۳۵۷). شرح و تفسیر نهج البلاغه. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴). قرآن در نهج البلاغه. پژوهش‌های فقهی، سال اول، شماره ۲، ۵-۲۷.
- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (بی تا). المستدرک علی الصحیحین. تحقیق: عبد السلام محمد بن عمر علوش، بیروت: دار المعرفة.
- حجازی، محمد محمود (۱۴۱۳). التفسیر الواضح. بیروت: دار الجیل.
- خطیب، عبدالکریم (۱۳۹۵). الله ذاتا و موضوعا. بیروت: دارالمعرفة.
- ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم (۱۴۱۱). غریب القرآن. بیروت: دار ومکتبة الهلال.
- ذهبی، محمد بن احمد، (۱۴۰۵)، سیر أعلام النبلاء. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- رضایی، محمدصادق و حشمت‌پور، محمدحسین (۱۳۹۶). جایگاه نهج البلاغه در تبیین حقیقت توحید، پژوهش‌های نهج البلاغه، (۱۶)، ۱-۹، ۲۴.
- سفارینی، محمد بن احمد (۱۴۰۲). لوامع الأنوار البهیة. دمشق: مؤسسة الخافقین.
- سیوطی، عبد الرحمن بن أبی بکر (۲۰۰۷). الإکلیل فی استنباط التنزیل. بیروت: دار الكتب العلمية.
- شریعتی نیاسر، حامد و معارف، مجید (۱۳۹۵). اصول و روشهای تفسیر قرآن در نهج البلاغه، پژوهشنامه نهج البلاغه، شماره ۱۶، ۱-۲۴.
- شریف مرتضی، علی بن الحسین (۱۹۹۸). الأمالی. قاهره: دار العلم.
- شوشتری، محمدتقی (۱۳۷۶). بهج الصباغة فی شرح نهج البلاغه. تصحیح: احمد پاکتچی، تهران: امیرکبیر.
- شهرستانی، عبدالکریم (۱۳۶۴). الملل والنحل، قم: الشریف الرضی.
- طبرانی، سلیمان بن احمد (۱۴۱۵). المعجم الأوسط. تحقیق: أبو معاذ طرق بن عوض الله بن محمد و ابوالفضل عبد المحسن بن ابراهیم الحسینی، بی جا: دار الحرمین.
- طبرسی، الفضل بن الحسن (۱۴۱۵). تفسیر مجمع البیان. بیروت: الأعلمی.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲). جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۰۹). التبیان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ----- (۱۴۱۴). الأمالی. قم: دار الثقافة.
- طوفی، سلیمان بن عبد القوی (۱۴۲۶). الإشارات الإلهیة. بیروت: دار الكتب العلمية.
- عباس‌زاده، حمید (۱۳۸۹). اقتباس قرآنی در نهج البلاغه. مطالعات تفسیری، شماره ۱، ۳۸-۵۵.
- فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰). التفسیر الکبیر المسمی بمفاتیح الغیب. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- فرات الکوفی، بن ابراهیم (۱۴۱۰). تفسیر فرات الکوفی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فان اس، یوزف (۱۴۰۳). کلام و جامعه. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- قریشی، سید علی اکبر (۱۳۸۸). ابعاد توحید در نهج البلاغه، کاوشی در نهج البلاغه. مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی هزاره نهج البلاغه، تهران: بنیاد نهج البلاغه.

- قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴). تفسیر القمی. قم: دار الکتاب.
- قمی، سعید (۱۳۷۳). شرح توحید الصدوق. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۸). الکافی. تصحیح: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الإسلامية.
- ماتریدی، محمد بن محمد (۱۴۲۶). تأویلات أهل السنة. بیروت: دارالکتب العلمية.
- ماوردی، علی بن محمد (بیتا). النکت و العیون. بیروت: دارالکتب العلمية.
- مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳). تفسیر مقاتل بن سلیمان. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- ----- (۱۳۸۶). پیام امام. تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- مکی عاملی، محمد بن جمال الدین (۱۴۱۰). المزار. تحقیق: سید محمدباقر ابطحي، قم: إمام مهدي عجل الله تعالی فرجه.
- نحاس، احمد بن محمد (۱۴۲۱). إعراب القرآن. بیروت: دارالکتب العلمية.
- واحدی، سید احمد، (۱۴۱۷). حوارات قرآنية مع سماحة آية الله السيد أحمد الواحدی. معارج، شماره ۲۴ و ۲۵ و ۲۶ و ۲۷، ۴۰-۴۱.